

Iets over het Schnitger-orgel te Uithuizen **Klinkend verleden**

HET ORGEL IN DE VOORMALIGE HERVORMDE KERK TE UITHUIZEN GELDT ALS ÉÉN VAN DE BEST BEWAARDE INSTRUMENTEN VAN DE BEROEMDE DUITSE ORGELMAKER ARP SCHNITGER (1648-1719). OM DIE REDEN HEEFT HET IN DE LAATSTE ZESTIG JAREN BIJ ORGELLIEFHEDBERS WERELDWIJD DE BELANGSTELLING GESTAAN. HET BELANG VAN DIT ORGEL BLIJKT OOK UIT HET FEIT DAT ER NA DE LAATSTE RESTAURATIE ZELFS EEN COMPLETE MONOGRAFIE AAN WERD GEWIJD. ALS WE DAARNAAST WETEN DAT HET ORGEL UITERLIJK IS VERVAARDIGD DOOR HET BESTE WAT STAD EN OMMELANDEN OMSTREEKS 1700 AAN HOUTBEWERKING HAD TE BIEDEN, DAN IS ER ALLE REDEN OM – NAAST DE ANDERE BIJZONDERE ONDERDELEN VAN HET KERKINTERIEUR – APART AANDACHT AAN DIT 'PRONKJUWEEL' TE SCHENKEN.

Een orgel voor Uithuizen

Toen de heren Unico Allard, Onno en Willem Alberda van Menkema in 1699 besloten een nieuw orgel te laten bouwen in Uithuizen, viel de keus op Arp Schnitger. Deze had in 1691/92 zijn naam gevestigd met de ombouw en vergroting van het Groninger Martini-orgel, in 1695 gevolgd door een groot nieuw tweeklaviers orgel in Noordbroek. Daarna bouwde hij onder andere in 1698 in Pieterburen een éénklaviers orgel. Bij dit project was Willem Alberda van Menkema betrokken. Men kende Schnitgers kwaliteiten dus al en zal bovendien hebben geconstateerd dat hij voor betrekkelijk weinig geld (vergeleken met contemporaine Groninger orgelbouwers) relatief 'véél orgel' kon leveren. Het werd dan ook uit- en inwendig een eersteklas orgel, gemaakt van de beste materialen (onder andere geheel eiken kassen) en met een dispositie (registersamenstelling) waarin het hele toenmalige barokkorek werd weerspiegeld.

Schnitger had een uitgebreid werkterrein en kon lang niet altijd zelf ter plaatse het werk leiden. Vaak kwam hij pas in de eindfase om het werk te controleren en te zorgen voor de finishing touch, nadat de in zijn werkplaats in Hamburg vervaardigde onderdelen (windladen, pijpen, windvoorziening en mechanieken) per schuit en/of kar naar de nieuwe locatie waren vervoerd en daar door capabele medewerkers waren opgesteld in de aldaar vervaardigde orgelkas(sen). Vermoedelijk waren dat in Uithuizen Rudolf Garrels en Johannes Radeker. Beiden zouden later gezamenlijk en zelfstandig met meer of minder succes als orgelmaker werkzaam zijn in ons land. Ze brachten hun

1 De orgelkas als toonbeeld van het voorbeeldige samenspel tussen orgelmaker (Arp Schnitger), kistemaker (Allert Meijer) en houtsnijder (Jan de Rijk). Ook de galerij met balustrade (en festoenen) is geleverd door Meijer. De frontpijpen zijn in Schnitgerstijl gereconstrueerd bij de laatste restauratie. De verbreding van de onderkas door Van Oeckelen is toen ook weer ongedaan gemaakt, waarbij de verdwenen consoles onder de zijtorens van het hoofdwerk zijn gereconstrueerd.

2 Deel van de gereconstrueerde windlade van het manuaal (hoofdwerk) met vooraan de nog nagenoeg geheel originele Vox Humana 8 vt (één van de weinige bewaard gebleven tongwerkregisters van dit type van Schnitger). Iets verscholen daarachter staat de in Schnitgerstijl gereconstrueerde Trompet 8 vt, evenals de Vox Humana voorzien van houten stevels (onderstukken).

SOGK

007109

3 Een deel van de registerknoppen van Schnitger in de achterwand van de rugwerkkas; boven elke knop nog uit 1700 stammend de originele naam van het betreffende register op een geschilderde banderolle. De registerop-schriften van hoofdwerk en pedaal zijn in deze stijl gereconstrueerd. Rechtsonder zien we nog een gedeelte van de Dulciaan 8 vt van Schnitger.

werk in Uithuizen weliswaar tot een goed einde – en kregen na afloop een ‘vereering’ van 14 gulden –, maar hun doen en laten liet toch bij Schnitger gemengde gevoelens na: ‘aangezien ik [daar] twee schelmen en dagdieven van knechten (...) heb gehad, die wel veel verteerd, maar niets voor mij verdiend hebben. Gott wird ihnen ihren Lohn geben.’¹

De opzet van het instrument met aparte kassen voor hoofd- en rugwerk was analoog aan die van het oudere Schnitger-orgel te Cappel (bij de Wesermonding, Dld.)² en werd ook toegepast in Noordbroek en enige jaren later in Ferwerd.

Opvallend was dat in Uithuizen de pijpen van het Vrij Pedaal open voor de achtermuur stonden tussen zijschotten en klonken door de open achterwand van de hoofdwerkkas. De Quint 1 ½ vt is door Schnitger op eigen initiatief (en eigen kosten) toegevoegd. Het instrument kwam gereed eind 1700 of begin 1701.

Zoals toentertijd gebruikelijk was, werden orgelkassen, orgelbalkon, balustrade en houtsnijwerk niet vervaardigd door de orgelmaker (die natuurlijk wel het model en de hoofdmaten voor het instrument leverde), maar door lokaal aangewezen ambachtlieden, hier de bekende ‘kistemaker’ Allert Meijer (1654-1723) en houtsnijder Jan de Rijk (1661-1737/38), beiden uit Groningen. Met hen werkte Schnitger meermalen samen; over hen is elders in dit nummer meer te lezen. Hun werk viel bij de opdrachtgevers zo goed in de smaak dat er zowel in de privésfeer (in de Menkemaborg) als voor kerken nog andere opdrachten op volgden: in 1704

1 Edskes (1968), 15; Fock, 240; Edskes en Vogel, 221 (facs.).

2 Dit instrument werd in 1680 gebouwd voor de kerk van het St.Johannis-Kloster in Hamburg en staat sinds 1816 in Cappel.

4 Tredes, behorende bij de gereconstrueerde windvoorziening.

de Schnitger-orgels te Eenum en Godlinze, en door Meijer en De Rijk in de kerk van Uithuizen zélf het grote herengestoelte (1703-1705) en de kansel met doophek (1713). Zo ontstond in de kerk te Uithuizen een afgewogen kerkinterieur van grote klasse, waarvan het orgel een harmonieus onderdeel vormt.

Een Groninger element

Aan het Schnitger-orgel ging een vermoedelijk zestiende-eeuws instrument vooraf, in 1630-1634 ingrijpend verbouwd door Theodorus Faber. Deze heeft mogelijk ook het front van dit oude orgel aan de heersende smaak aangepast. Wellicht heeft Schnitger als herinnering daaraan de zijtorens in Uithuizen een trapeziumvormig grondvlak gegeven. Dit element werd rond 1650 door Groninger orgelmakers vaker toegepast: naast Faber (Zeerijp, Coevorden) ook door Waelckens (Kollum) en de gebroeders Huis (onder andere Kantens, Holwierde en Hellum). Schnitger gaf zelf het orgel in de Groninger Pepergasthuiskerk (tegenwoordig in Peize) pedaaltorens met dezelfde trapeziumvorm. Na Uithuizen zou hij die alleen nog toepassen in Rendsburg in Sleeswijk-Holstein (1716). Dit specifieke zeventiende-eeuwse Groninger element is ook in onze tijd weer gebruikt, zoals door de firma Mense Ruiters (onder andere in Uithuizermeeden, Het Anker, 1980) en door Orgelmakerij van der Putten (Bremen-Walle, Dld., 2002).

Wijzigingen en rehabilitatie

Ook het orgel van Uithuizen ontkwam niet aan latere wijzigingen, zoals door A.A. Hinsz (1785, nieuwe handklavieren, grotere klavieromvang, andere stemming in plaats van de middentoonstemming), respectievelijk D. en N.A.

5 Een overzicht van de klaviatuur: links de onderbouw van het Hoofdwerk met de handklavieren voor manueel en rugwerk, met aan weerszijden de registertrekkers van hoofdwerk en pedaal. Klavieren en de boogvormige muziekbak stammen uit 1785. Midden onder het pedaalklavier van Schnitger/Hinsz, rechts de achterwand van het rugwerk met daarin de trekkers voor de rugwerkregisters.

Lohman (1811, gelijkzwevende stemming), G.W. Lohman (1830, herstel pedaal), P. van Oeckelen (1854-56, algeheel herstel en wijzingen, o.a. zeven Schnitger-registers geheel verwijderd, veel ander pijpwerk gewijzigd, verschoven etc., achterwand hoofdwerkkas verwijderd – andere windkanalen, wijziging dispositie, herintonatie etc.) en Anthonie van Oeckelen (1891, magazijnbalg in plaats van de oude spaanbalgen van Schnitger). Na de laatste oorlog werd een dreigende elektrificatie tijdig afgewend.

Kwalitatief was het orgel nog dusdanig dat het in 1973 als het eerste pijporgel van een dergelijke omvang nagenoeg geheel werd gekopieerd voor een nieuw instrument in een kerk te Scheveningen. Een belangrijke overweging was om door te kopiëren beter te begrijpen hoe Schnitger zijn orgel(s) had vervaardigd en dusdoende ook te komen tot een grotere 'klankschoonheid' dan tot dan toe [d.w.z. in 1973] mogelijk was.

Ondanks alle wijzigingen bleek integraal herstel van het Schnitger-orgel goed mogelijk. Uiteindelijk is het instrument in twee fasen gerestaureerd (1986, rugwerk; 2000-2001, manueel en pedaal) door de Nederlands-Zwitserse orgelmaker Bernhardt Edskes. Hij was niet alleen als orgelmaker, maar ook als organist van huis uit bekend met het orgel (hij bespeelde het zelf van 1958 tot 1963). Uitgangspunt was terugkeer naar de situatie Hinsz-1785, hetgeen ook richtinggevend was voor de gekozen (1/6 komma)-stemming van het pijpwerk. De hoofdwerkkas herkreëg de oorspronkelijke vorm met consoles en een smallere onderkas.

De dispositie is sindsdien :

Manueel (Hoofdwerk) (klavieromvang CDE - c'''):

Praestant	8 vt
Holpyp	8 vt
Octaav	4 vt
Spitsfluyt	4 vt
Quint	3 vt
Superoctaav	2 vt
Siflet	1 ½ vt
Mixtuer	4-5 st.
Trompet	8 vt
Vox Humana	8 vt

Rugpositief (Rugwerk) (omvang CDEFGA-c'''):

Praestant	4 vt
Holpyp	8 vt
Quintadena	8 vt
Holpyp	4 vt
Octaav	2 vt
Sesquialter	2 st.
Woudfluyt	2 vt
Quint	1 1/2 vt
Scherp	4 st.
Dulciaan	8 vt

Pedaal (CDE-d')

Bourdon	16 vt
Octaav	8 vt
Octaav	4 vt
Mixtuer	4 st.
Nachthoorn	2 vt
Basuyn	16 vt
Trompet	8 vt
Cornet	2 vt

Nevenregisters:

Koppel Hoofdwerk-Rugwerk
(uitgevoerd als schuifkoppel)
Tremulant
Afsluiters voor Rugpositief,
Hoofdwerk en pedaal
Windloser, Calcant

Besluit

Het Schnitger-orgel oogt en klinkt na de laatste restauratie als herboren, waarbij ook iets van de geschiedenis nadien meeklinkt. Een orgel kan weliswaar een nog zo fraai uiterlijk hebben, het is pas functioneel als het op een passende wijze tot klinken wordt gebracht. Om het op zijn juiste merites te kunnen beoordelen moet men het daarom zowel gaan bezien als gaan beluisteren. Het orgel in Uithuizen is dat in beide opzichten dubbel en dwars waard.

Drs. V.H.M. (Victor) Timmer (Weth. Iwe Hutstraat 152, 9351 RL Leek, 0594-513839, venjtimmer@wanadoo.nl) bestudeert orgels en hun geschiedenis.

Foto's Bouwe Luurtsema

Literatuur:

- Klaas Bolt, [rubriek: Nieuwe orgels] 'Het orgel in de Prinses Julianakerk te Scheveningen', *Het Orgel* 70, nr. 3 (maart 1974), p. 111-113, 117-119.
- Peter van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland*, Zutphen 2004.
- C.H. Edskes, *De nagelaten geschriften van de orgelmaker Arp Schnitger (1648- 1719)*. Bijdragen tot de geschiedenis van het orgelmaken, Sneek 1968.
- Cornelius H. Edskes en Harald Vogel e.a., *Arp Schnitger en zijn werk*, Bremen 2009.
- Gustav Fock, *Arp Schnitger und Seine Schule*, Kassel 1974.
- Dirk Molenaar, Stef Tuinstra e.a., *Arp Schnitger Orgelmacher in de Jacobikerk Uithuizen*, Uithuizen 2001.
- Freerk J. Veldman, 'Allert Meijer en Jan de Rijk: het kerkelijk oeuvre van een kistemaker en een beeldsnijder rond 1700', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* (1981) nr. 5, p. 81-110.

6 Een blik op een zijtoren (met trapeziumvormig grondvlak) van het rugwerk, met daarnaast een bazuinblazende putto als voorbeeld van het fraaie houtsnijwerk door Jan de Rijk.